

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՂ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ М.АБЕГЯНА**

Հ. ԳԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ – 200
(сборник материалов юбилейной конференции)

ԵՐԵՎԱՆ
Издательство “Գիտություն” НАН РА
2021

**THE RA NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
THE INSTITUTE OF LITERATURE AFTER M. ABEGYAN**

H. GHEVOND ALISHAN – 200
(The collection of materials of the jubilee conference)

YEREVAN
“Gitutyun” PUBLISHING HOUSE OF THE RA NAS
2021

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ – 200

Հոբելյանական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2021

ՀՏԴ 001(082)

ԳՄԴ 72g43

Ա 315

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ասատրյան Աննա – արվ. գիտ. դոկտ., պրոֆ., **Բեջանյան Քրիստինե** –
բ.գ.թ., դոցենտ, **Դուրխանյան Աելիտա** – ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,

Դերիկյան Վարդան – բ.գ.դ., **Իսահակյան Ավիկ** – բ.գ.դ., պրոֆ.,

Հովհաննիսյան Սուսաննա – բ.գ.դ., **Մարգարյան Միրանուշ** – բ.գ.թ.,
դոցենտ, **Մելքոնյան Աշոտ** – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, **Մուրադյան Մամվել** –

բ.գ.դ., պրոֆ., **Որսկանյան Հերիքնազ** – բ.գ.թ., **Չամուրյան Սերոբ վրդ.**,

Սուվարյան Յուրի – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Ա 315   Ն. ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ – 200: Հոբելյանական գիտաժողովի
նյութերի ժողովածու.-Եր.: «Գիտություն» հրատ. 2021.- ... էջ :

ՀՏԴ 001(082)

ԳՄԴ 72g43

ISBN 978-5-8080-1474-9

© ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, 2021

**ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ.
ՄԱՐԴԸ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ**

Բանալի բառեր՝ Ղևոնդ Ալիշան, Վենետիկի Մխիթարյաններ, ռոմանտիզմ, քնարերգություն, աշխարհաբար, ազգային երգ, «Երգք Նահապետի», պոեմ, ժամանակակիցներ, հուշեր:

19-րդ դարասկզբին բարձրացող հայ ազգի հոգևոր պահանջների և հայկական գաղափարաբանության ստեղծման ճանապարհին անգնահատելի էր Մխիթարյանների կատարած գրական-պատմական դերը: «Ամենից առաջ նրանք՝ այդ բանասեր, լեզվագետ, աշխարհագետ, պատմաբան գիտնականները, օժտված նաև գրական ձիրքով, հարկ համարեցին իրենց գործն սկսել անցյալի վերակենդանացումից: Նրանք դարերի փոշիների միջից հանեցին, խմբագրեցին, ծանոթագրեցին և ընթերցողի առջև դրեցին հայ ողջ դպրությունը, պատմագրությունը, մասամբ էլ՝ պոեզիան: Դա վիթխարի լիցք տվեց ժամանակակիցներին, ստացավ ժամանակակից շեշտ, ջերմացրեց հայ մարդկանց, բորբոքեց անդեկ ու անգլուխ սերնդին»¹, - այսպես անաչառ է գնահատում Մխիթարյանների դերը ակադ. Հր. Թամրազյանը: «Բազմաթիվ էին թե՛ հայերը և թե՛ վենետիկցիները, որոնք օգնեցին Մխիթարին ձևափոխելու փոքրիկ կղզին աշխարհում հավասարը չունեցող մի մենաստանի, որն ի պատիվ Վենետիկի՝ պետք է դառնար տարագիր ազգի հիշողությունների և հույսերի սուրբ նստավայրը: Սակայն այն ոչ թե հուշերի թանգարան էր գիտնականների և պատմաբանների համար կամ պայծառ ապագայի սպասող անգործության մատնված մի վայր, այլ գիտության կենդանի և կենսուրախ մի կենտրոն, որն ի վիճակի է ապրեցնել լեզուն, գրականությունը, ավանդույթներն ու սովորույթները՝ որպես ցրված ազգի միացման բաղադրիչներ»², - իրենց հերթին նկատում են իտալացի գիտնականներ Ալերամո Հերմեստոն ու Պաոլա Կոնի Ռատտի դի Դեզիոն:

19-րդ դարի առաջին երեսնամյակն առանձնահատուկ էր հայ գեղարվեստական գրականության համար. մի կողմից բուռն զարգացում էր

¹ Թամրազյան Հր., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 727-728:

² Հերմեստ Ալերամո, Ռատտի դի Դեզիո Պաոլա Կոնի, Հայերի Վենետիկը. Տասնվեց դար պատմության և առասպելի միջով, Երևան, 2000, էջ 235:

ապրում կլասիցիզմը՝ զուտ հայկական ինքնօրինակությամբ (սեփական ազգային անցյալի խոր ընկալում, հայկական գաղափարաբանության հատուկ շեշտադրում, մեթոդին բնորոշ որոշ կաշկանդումների անտեսում...), մյուս կողմից՝ գրականություն էին թափանցում իրական կյանքի ու հոգեբանության, աշխարհիկ տրամադրությունների անհրաժեշտ անդրադարձները: Այսինքն՝ կրոնահայրենասիրական ու բարոյախրատական մոտիվներին նոր ժամանակների հրամայականով միախառնվում էին քնարականն ու մարդկային կենդանի տրամադրությունները: Դանդաղ, բայց հաստատուն ռիթմերով հայոց բանաստեղծություն էին թափանցում սենտիմենտալ ու ռոմանտիկական ոճերը. անտիկ՝ հունահռոմեական գրողներին ու եվրոպական կլասիցիստ հեղինակներին զուգահեռ՝ հայ ընթերցողին արդեն թարգմանաբար ներկայացվում էին Շեքսպիրն ու Բայրոնը, Կարամզինն ու Ժուկովսկին, Բեռնարդեն դը Սեն Պիեռը... Եվ բնավ պատահական չէր, որ երբ 1858-ին լույս տեսավ հայկական կլասիցիզմի բարձրագույն արտահայտությունը՝ Արսեն Կոմիտաս Բագրատունու «Հայկ Դիւցազն» պոեմը, նույն թվականին հրատարակվեց նաև Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի. Ողբ հայրենասիրի»՝ սենտիմենտալիզմի, ռոմանտիզմի ու ռեալիզմի յուրօրինակ շաղախով ստեղծված վեպը: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Լևոն Մանվելյանը, «հայկական միտքը երկնային բարձունքից իջնում է երկիր, վերացականը իր տեղը զիջում է իրականության, կոնկրետ փաստերին, և մարդկային հոգին ազատվում է կապանքից: Գրական նոր ուղղությունը իր հարցասիրության գլխավոր առարկան դարձնում է մարդը, մարդու զգացումը, միտքը և կենցաղը»¹:

Դեռևս Խաչատուր Աբովյանից առաջ գրական հորիզոնի վրա արդեն բարձրացել էին երկու տաղանդավոր բանաստեղծներ՝ Հարություն Ալամդարյանը և Մեսրոպ Թաղիադյանը, որոնք նոր արահետներ բացող առաջամարտիկներ էին: Նրանց ստեղծագործության մեջ ակնհայտորեն երևում են կյանքի ու արվեստի առնչակցության, ձևի ու բովանդակության ներդաշնակության ստեղծման ճանապարհի դժվարությունները և նախաաբովյանական շրջանի գրական ծանր երկունքը: Եվ դա բնական էր. նոր կյանքն իր ուրույն խնդիրներն էր դնում գրականության առջև, ստիպում գնալ անկոխ ճամփաներով: Ալամդարյանն ու Թաղիադյանը նոր արահետներ էին փնտրում դեպի ճշմարիտ արվեստը և որոնում մայրուղին: Նրանք թեև չդարձան հայ նոր գրականության դասական ներկայացուցիչներ և չկարողացան նախապատրաստողի պատվավոր դերից բարձ-

¹ **Մանվելյան Լ.**, Ռուսահայ գրականության պատմություն, Ա., Ալեքսանդրապոլ, 1909, էջ 22-23:

րանալ հիմնադրի հավերժական աստիճանին, բայց և անժխտելի է այս երկու ստեղծագործողների կատարած խոշոր դերը հայ մշակույթի ու հանրային-քաղաքական կյանքի զարգացման ճանապարհին:

Իսկ հետո 1850-60-ականների հանրային-քաղաքական հեղափոխումների ու ազգային զարթոնքի մթնոլորտում ծնվում է ազգային երգը. պոեզիայի մեջ սկսում են մտրմոքել հայրենիքի կարոտը, բոցավառվել հայկական ոգու հուրը, ծայր են առնում հուսավառ երագները... Նոր գրականության մեջ ձևավորվում է ռոմանտիկական տարերքը, և բարձրանում է խորհող, երագող ու մաքառող հերոսը: Հայ պոեզիան նորից միանում է մարդկության համանվագին. եվրոպական որոշ ժողովուրդների պես հայերը ևս սկսում են որոնել քաղաքական տխուր հանգամանքների բերումով ընդհատված ազատության ճանապարհները:

Ղևոնդ Ալիշանը (1820-1901): Նա վիթխարի հետք է թողել հայ սերունդների հոգևոր մաքառման ճանապարհին, հերոսական շնչով կամրջել է հայոց անցյալն ու ներկան: Հայաստանը երբեք չտեսած, բայց նրա յուրաքանչյուր ծառ ու թուփ հրաշալի ճանաչող Նահապետի պոեզիայից է լիցք ստացել Մկրտիչ Պեշիկթաշյանը՝ 1860-ականներին հյուսելով իր «Ձեյթունյան» երգերը, այդ պոեզիան վերստին բորբոքվել է հաջորդ դարի սկզբին՝ նոր թափ ստանալով Միամանթոյի ու Դանիել Վարուժանի երգերում: «Ալիշան, Պեշիկթաշյան,- հետագայում պիտի գրեր Վարուժանը,- երկու մեծ համադրություններ... Մեկուն Ոգին, արծվի թևերով Ս. Ղազարին, մյուսին Ոգին աղավնիի թռիչներով Միջագյուղեն ճամփա ելան դեպի մայրենի Երկիրը, հոն մարտիրոսված ժողովրդի մը ալեկոծ օվկիանին վրա զիրար գտան, ճանչցան ու համբուրվեցան: Մերթ թառած հայրենի կտուրի մը վրա, ավերակներու լուռ հպարտությունը սորվեցուցին մեզի, կամ թևամփոփ Սասիսի կատարին, հսկայական լեռան միարմատ, համաձույլ, սլացիկ և միավոր Ամբողջականությունը երգեցին մեզի: Իրենց այդ ե՛րգն էր հայուն փրկությունը»¹:

«Հայաստանի բախտի աստղը փնտրող մոզր»² առասպելական աշխատասիրությամբ փայլող գրական այդ մշակը, որն ամենօրյա մեղավաջան տքնանքով ստեղծել է շուրջ հիսուն հատորի հասնող գիտական ու գեղարվեստական վիթխարի ժառանգություն (բանաստեղծություն, արձակ, պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություններ, պատմիչների քննական բնագրերի հրատարակություն, գիտական բուսաբանություն,

¹ **Վարուժան Դանիել**, Երկերի լիակատար ժող., Երևան, հ. 3, 1987, էջ 186:

² Արսեն Բագրատունու բնորոշումն է: Տե՛ս **Երևանյան Միմոն**, Ղևոնդ Ալիշան, «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», Աշխատասիրությամբ՝ **Ս. Շտիկյանի**, Երևան, 1974, էջ 129:

հայկական հեթանոսության և նրա հավատալիքների վերլուծություն...), աչքի է ընկել հազվագյուտ համեստությամբ և վայելել համընդհանուր հարգանք ու սեր: Ականատեսներից մեկը՝ Նիկողայոս Քարամյանը, օրինակ, պատմում է, որ Իտալիայի թագուհի Մարգարիտա Սավոյացին¹ Վենետիկի Միսիթարյաններին յուրաքանչյուր այցելության ժամանակ անչափ զարմանում էր, երբ Ղ. Ալիշանից նվեր էր ստանում հերթական ստվարածավալ հատորը: Մի անգամ՝ 1887-ի ամռանը, երբ թագուհին պատարագից հետո Ս. Ղազարի վանքի ներքին գավթի պարտեզում վայելում էր վանքում պատրաստված վարդի մուրաբան, նրան են ընծայում փառակազմ «Սիսուանը». «Թագուհին հարցրեց, թե ո՞ւր է հեղինակը. շուրջը նայեցին և տեսան, որ համեստ աբեղան արդեն յուր մենարանն է առանձնացել, որտեղից կանչեցին նրան: Թագուհու՝ յուր աշխատանքին տված գովասանքներին պատասխանել է հայր Ղևոնդը, թե յուր աշխատանքը մի փոքրիկ գործ է, այնքան փոքրիկ, որ մրջյուններն էլ կարող էին անել, որովհետև ինքը մրջյաննց նման միայն հավաքել է և կուտակել»²: Կամ՝ մեկ ուրիշ անգամ նույն թագուհու զարմացական հարցմանը պատասխանել է. «Վեհափառ տիկին, իմ աշխատությունս խաղալիք մ' է, նման անոր, որով կատուները զվարճանան»³: Ահա նույն հիշատակությունը՝ ուրիշ ակնատեսի վկայաբերությամբ. «Վեհափառ դշխոս,- կպատասխանե,- ինչպես կատուներ, երբ շարժուն բան մը կտեսնեն՝ անոր հետ կխաղան իրենց բնագողովը, մենք ալ վարժած ենք տեսակ մը սովորությամբ գրիչ շարժելու հանդիպած թուղթերու վրա»: Այս կըսե և մեկերկու վայրկյան շառագունած ոտքի վրա կենալէ ետքը խոնարհաբար հրաժեշտ կառնէ և իսկույն կհեռանա»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, մի կողմից դարձյալ խոր համեստություն, մյուս կողմից՝ հայրենանվեր աշխատանքի բավականության ու հաճույքի զգացում:

Նրան սիրել ու ակնածանքով են վերաբերվել նաև հայոց գրեթե բոլոր մեծերը՝ Միք. Նալբանդյանից մինչև Ղ. Աղայան, Ալ. Շիրվանզադե ու Ա. Արփիարյան, Հովհ. Թումանյան և Ավ. Իսահակյան: «90-ական թվականների մեր սերունդի համար նա ամենահմայիչ անունն էր. նրա՝

¹ Խոսքը Իտալիայի թագավոր Հուսեֆերտո Առաջինի (1844-1900) կնոջ՝ Մարգարիտա մայր թագուհու՝ Մարգարիտա Սավոյացու (1851-1926) մասին է, որը բարեկամական ջերմ կապերի մեջ էր Միսիթարյանների հետ և հաղորդվում էր Ղևոնդ Ալիշանի մոտ:

² Քարամյան Նիկողայոս, Ղևոնդ Ալիշան (Մի քանի թերթ իմ հիշատակարանից), «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 40-41:

³ Հացունի Վարդան, Հայր Ալիշանի հետ, նույն տեղում, էջ 178:

⁴ Թումանյան Թադևոս, Հուշեր և նիշեր Հ. Ղևոնդ Ալիշանի ներքին կյանքեն, նույն տեղում, էջ 203:

Նահապետի սքանչելի բանաստեղծությունները՝ «Հրագրան», «Պլպուլն Ավարայրի», «Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է եկել», մենք անգիր գիտեինք, մեր դասագրքերի գարդն էին նրանք, ոգևորված արտասանում էինք հանդեսներում: Ալիշանը և ուրիշները վանքում, հին մատենագիրների, մագաղաթների ներշնչումով ստեղծել են մի հոգեկան, գաղափարական Հայաստան և ապրում են ու երգում այդ անգո հայրենիքում, որպես իրականության մեջ, իրական Հայաստանում: Հայր Ալիշանը. նրա ոտները իրական երկրի վրա էին, իսկ գլուխը՝ հինգերորդ դարում, երազների մեջ:

...Իր հատորների և մեր հոգիների մեջ վերակերտեց նա Հայաստան աշխարհը և պատեց մի վիպական, բանաստեղծական մթնոլորտով՝ գեղեցիկ, հրապուրիչ, առասպելական, բայց և իրական:

Հայաստանը ոչ ոք այնպես չգիտե, ինչպես նա, ոչ ոք այնքան չի սիրել, որքան նա, այս մեծ հայրենասերը: Իրականությունը նրա գրչի տակ երազ էր դարձել, և երազը՝ իրականություն»¹, - Ալիշանին այսպես պատկերավոր է գնահատել 1901-ին Վենետիկ այցելած Ավ. Իսահակյանը:

Ալիշանը դեռևս կենդանության ժամանակ արժանացել է համաեվրոպական ճանաչման. 1886-ին Ֆրանսիայի ակադեմիան նրան շնորհել է «Պատվո լեգեոն» շքանշան, 1887-ին ընտրվել է Իտալիայի Ասիական ընկերության պատվավոր անդամ, 1894-ին՝ Մոսկվայի հնէաբանության ընկերության անդամ: Ալիշանը 1896թ. դարձել է Պետերբուրգի Հնախոսական ընկերության պատվավոր, իսկ 1897-ին՝ Ենայի փիլիսոփայական ակադեմիայի անդամներ... Նրան չափազանց բարձր են գնահատել հայագիտության գրեթե բոլոր խոշորագույն ներկայացուցիչները՝ Վինդիշմանը, Դյուլյորիեն, Հյուբշմանը, Ջախսաուն, Տեզան, Կարրիերը, Վեսելովսկին, Բրյուսովը և շատ ուրիշները:

Ղևոնդ Ալիշանի մասին ստեղծվել է գրական-բանասիրական պատկառելի ժառանգություն. գրել են և՛ նրա ժամանակակիցները, և՛ նշանավոր գրողներ ու մտածողներ, և՛ սկսնակ գրիչներ: Նրա առաջին գնահատողներից են եղել Հայր Ս. Երեմյանն ու Միք. Նալբանդյանը, Հովհ. Թումանյանն ու Ավ. Իսահակյանը, Ղ. Աղայանն ու Դ. Վարուժանը... Նրան այս կամ այն առիթով հիշել կամ առանձին ուսումնասիրություններ են նվիրել Արշակ Չոպանյանն ու Տիգրան Նազարյանը, Արամ Ինձիկյանն ու Սուրեն Շտիկյանը, Հրանտ Թամրազյանը...

Նրան անսահման սիրել են նաև հասարակ մարդիկ. բնաշխարհի բազմաթիվ հայորդիներ՝ պարզ ու սովորական մշակներ, որոնք, կտրելով երկար ճամփաներ, մշտապես այցելել են Ս. Ղազար՝ գոնե մի անգամ

¹ **Իսահակյան Ավետիք**, Ղևոնդ Ալիշան, նույն տեղում, էջ 218, 220:

տեսնելու այդ սուրբ մարդուն և նրա աջը համբուրելու: «Ես ո՞վ եմ, որ զիս կուզեն տեսնել»¹, - նման դեպքերում անկեղծ վրդովմունքով միշտ զարմացել է Ղ. Ալիշանը: Համաժողովրդական սիրո բնորոշ մի արտահայտություն է վավերական հետևյալ ազդեցիկ հուշը՝ դարձյալ պատմված ականատեսի կողմից. «Մուշեղ անունով Սասունցի մի քաջակորով երիտասարդ, տասը տարի առաջ վանք գալով, ուզեց տեսնել զհ. Ալիշան. սա նույն ատեն ի սեղանատան սուրճ կխմեր, Մուշեղ հեռուեն զինքը տեսնելով, սկսավ ծնկվներուն վրա քալելով մոտենալ հ. Ալիշանին: Հուզիչ տեսարան մ'էր. հ. Ալիշան զայն տեսնելուն՝ կմոտենա, վեր կհանե զՍասունցին: Նահապետին աջին վրա Մուշեղի տաք-տաք համբույրները կշարունակվին. մեր ծերունին շվարած կհարցնե երիտասարդին «Ո՞վ ես, ի՞նչ կուզես». կպատասխանե. «Սասունցի երիտասարդ մ'եմ, այս ձեռքը համբուրելու համար եկած եմ». Նահապետ իր ձեռքով կհրամցնե բաժակ մը սուրճ. Մուշեղ զայն տեսնելուն շվարած կըսե. «Ի՞նչ կընես, հայր սուրբ, ես քու ծառայության արժանի չեմ»²:

Ուրիշ խոսքով՝ դեռևս կենդանության օրոք նա ականա արդեն բռնել էր հավերժի ճանապարհը:

Ո՞րն է այդ սիրո գաղտնիքը: Ամենից առաջ՝ Ալիշան մարդու բարոյական բարձր կեցվածքը, անանձնականությունը, հազվագյուտ ձիրքն ու նախաշավիղ հանդիսացող բանաստեղծական անուրանալի շնորհքը: Հայրենի տնից ու ծննդավայրից, հարազատներից հեռացած այդ պանդուխտ հայրորդին, զրկված լինելով ընտանեկան բերկրանքից, հակված գրչագիր մատյանների վրա, հեռավոր Վենետիկից անդադրում բորբոքում էր հայկական ոգու հուրը՝ սերմանելով խորունկ սեր գեղեցիկի ու բարու նկատմամբ...

Նա անչափելի հայրենասեր էր: «Ճանաչել և պահել անվթար զսեփական շնորհս ազգիս,- հորդորել է Ալիշանը հայ սերունդներին,- զլեզու նորա, զպատմութիւն նորա, զտվորութիւն և զախորժակս նորա անվնաս, զհարազատ դպրութիւն նորա և զփառս անուան նորա: Զայսպիսի կամիմ հայրենասիրութիւն»³: Ի դեպ, Նահապետի այս հորդոր-պատգամը՝ ուղղված իր փոքրաթիվ ազգին, խիստ արդիական է նաև հենց այսօր՝ «գլոբալիզացիա» հորջորջված այս աղմուկ-աղաղակի խառնաշփոթ իրողության մեջ:

¹ Երեմյան Միսնոն, Ղևոնդ Ալիշան, «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 133:

² Նույն տեղում:

³ «Բազմավեպ», հանդես, Վենետիկ, 1848, թիվ 12, էջ 181:

Ալիշանը երբեք չի եղել մայր հայրենիքում և մշտապես ապրել է սրտմաշուկ կարոտախիտ: «Միաբանությանս անդամներեն մին,- պատմում է ժամանակակիցը,- Հայաստանեն վանք վերադարձած ատեն, հ. Ալիշան կ'ողջագուրե զայն և առաջին խոսքն կըլլա «Կոշիկնէ՛րդ, կոշիկնէ՛րդ տուր ինձի»: Նահապետ կփափագի նույն ուղևորին կոշիկները գգվելու, վասնզի անոնք արժանացեր էին Հայաստանի նվիրական հողերը համբուրելու»¹:

Իսկ ինչո՞ւ երբևէ չի այցելել Հայաստան: Այդ հարցն իրեն տրվել է բազմիցս, և միշտ էլ հնչել է երկիմաստ, գրեթե խուսափողական պատասխանը: Գևորգ Բաշինջաղյանի հարցին, օրինակ, թե «ինչու Հայաստան չի գնում ճամփորդելու», ժպտալով բառախաղով պատասխանել է. «Երուսաղեմ կերթամ»²: Կամ՝ «Ուխտիս ներկա արբահայրը արևելք ուղևորվելու օրը՝ ամբողջ միաբանությունս ի միասին կերթա մինչև շոգենավ: Ամենքը շոգենավ կբարձրանան, սակայն հ. Ալիշան վարը նավակին մեջ կմնա. չուզեր վեր բարձրանալ, ըսելով, որ մի անգամ պատրաստվեր էր հայրենիք երթալու և պատճառով մը այդ ուղևորութենեն ետ կեցած ըլլալով, շատ կցավի. և նույն օրեն կորոշե երբեք շոգենավ չմտնել»³: Արդյո՞ք սոսկ ուշանալու պատճառով՝ հազիվ թե. գաղտնիքն այլ հարթության վրա է: Կարծում ենք՝ պատճառը կուռքի տապալման սարսափին չդիմանալու մտորումն էր. չէ՞ որ նրա պատկերացրած Երկիր դրախտավայրը վաղուց կորցրել էր իր վաղեմի փառքը, իսկ հայրենի եզերքից էլ շարունակաբար գալիս էին անմխիթար լուրեր...

Ալիշանը թեև իր պոեզիան ամփոփել է «Նուագք» ընդհանուր խորագրով 1857-58 թթ. հրատարակված հինգ հատորներում («Մանկունի», «Մաղթունի» և «Բնունի», «Հայրունի», «Տերունի», «Տխրունի»), բայց և հարկ է խոստովանել, որ միայն «Հայրունի»-ում գետեղված հատկապես «Երգք Նահապետի» բանաստեղծական շարքի տասնմեկ աշխարհաբար երգերը («Հայոց աշխարհիկ», «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ», «Հրագդան», «Հայ հայրենիք», «Վերջին երգ վիրավոր բամբախարին», «Մասիսու սարերն», «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սևանա», «Հայ հանճար», «Պլպուլն Ավարայրի», «Շուշանն Շավարշանա», «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց»), որոնք հեղինակն ստեղծել է 27-30 տարեկանում՝ 1847-1852 թթ., ստեղծեցին գրական դպրոց և դարձան գրական-գեղագիտական մի ամբողջ

¹ **Երևյան Միսն**, Ղևոնդ Ալիշան, «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 130:

² **Բաշինջաղյան Գևորգ**, Ս. Ղազար կղզին 1884 թվականին, «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 95:

³ Նույն տեղում, էջ 131:

շարժման անկյունաքար: Ի հակադրություն կլասիցիզմի քարացած կանոնների և Մխիթարյան տեսաբանների ու հեղինակների (Եղիա Թովմաճյան, Մանվել Ջախջախյան, Արսեն Բագրատունի և այլք) պարտադրած թեմաների՝ աստվածաշնչյան զանազան պատմություններ կամ հայոց հեթանոսական շրջանի առասպելներ, առաջին անգամ հայ նոր քնարերգության մեջ գրույց է բացվում իրական, կենդանի Հայաստանի շուրջ, պատկերվում է հայոց ավեր տունը, լսվում է հայ պանդուխտի սրտառուչ երգը, աշխույժ երկխոսության են բռնվում Մեծ ու Փոքր Մասիսները, խոսում է Ավարայրի սոխակը, ծայր է առնում Շավարշանի դաշտի շուշանի՝ Մանատրուկ թագավորի Մանդուխտ դստեր քնքուշ սերը... «Տևական հայրենասիրության և հարատև աշխատության այս քարոզիչը, հանդարտիկ ջերմություն պատգամող այս վարպետը,- գրում է ակադ. Հր. Թամրազյանը,- հազար թելերով կապված Հայաստանի հետ, ունեցել է նաև իր հրդեհված, կայծակնող օրերը: Նա աչքը միշտ պահել է մեծ աշխարհին, ջերմություն է առել նաև եվրոպական ազատագրական հրդեհներից: Հենց հայրենականի և համամարդկայինի այդ շփումից էլ ծնվել է գեղարվեստական գյուտը, բորբոքվել բանաստեղծական հրդեհը, «Հայրունի» գրքի «Երգք Նահապետի» շարքը և մի շարք ուրիշ կրակված բանաստեղծություններ»¹:

Ղ. Ալիշանի մասին գրույցը շարունակվում է նաև այսօր՝ 21-րդ դարում, և հոբելյանական այս խոսքը հերթական մի փորձ է՝ արժևորելու հայոց «մեծ պանդուխտի» քնարերգությունը, մի անգամ ևս մատնանշելու կենարար այն երակը, որը հսկայական ազդեցություն ունեցավ հայ նոր քնարերգության մայրուղու ստեղծման ճանապարհին:

Մեծ կյանքի բովում՝ 1850-60-ականների կենսական շարժման մեջ, հայ առաջադեմ մտավորականներն աստիճանաբար անցում են կատարում դեպի սոցիալ-քաղաքական խնդիրները, իրենց ասելիքը մարմնավորելու համար որոնում գրական նորանոր ձևեր. ծնվում են ֆելիետոններ ու պամֆլետներ, կատակերգություններ ու երգիծական բանաստեղծություններ՝ հազեցած քաղաքացիական և գաղափարական ցայտուն շեշտավորումներով: Իսկ ամենաբնորոշն այն է, որ հեղաբեկումների ու զարթոնքի մթնոլորտում ծնվում է ազգային երգը. պոեզիայի մեջ սկսում է մորմոքել հայ հայրենիքի կարոտը, բոցավառվում է հայկական ոգու հուրը... Նոր գրականության մեջ ձևավորվում է ռոմանտիզմը, և բարձրանում է նոր հերոսը՝ խոհուն, ըմբոստ ու անանձնական: Հայ պոեզիան վերստին միանում է համայն մարդկության երգին, հայ մարդիկ ևս սկսում են որոնել ազատության սեփական ուղիները: Այդ ամենին մեծապես

¹ Թամրազյան Հր., Երկեր, հ. Ա, 780:

նպաստում էին իտալական ազգային-ազատագրական գաղափարախոսությունը, հեղափոխական շարժումները: 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը բացառիկ հետք թողեց բոլոր ազգերի վրա. մեկ տարի հետո Իտալիան տենդագին պայքար էր մղում ավստրիական բռնակալության և ֆրանսիական քաղաքական ռեակցիայի դեմ: Իսկ դա ոգևորում էր նաև թուրքական լծի տակ հեծող ժողովուրդներին և ամենից առաջ՝ պատմական հիշողությունը վառ պահած հայերին: Լեոն նկատում է, որ 19-րդ դարի 40-ականների վերջերին եվրոպական հեղափոխական շարժումներն ազդել են նաև հայ ուսանողների վրա, որոնք «տեսնում են մեր կյանքի արշալույսը, հասկանում են, որ մի ազգի զավակներ են, որ այդ ազգը ոչինչ չունի, ո՛չ զգացմունք, ո՛չ գաղափար, ո՛չ ներկա, ո՛չ ապագա, բայց զգում է երիտասարդության սիրտը, որ արշալույսի ժամն է, որ մոտ է տաք ու պայծառ օրը...»¹: Բարիկադներում էին շատերը, իսկ նրանցից երիտասարդ հրապարակագիր Ստեփան Ոսկանյանը (Ոսկան) և տաղանդաշատ Հովսեփ Շիշմանյանը (Շերենց) Փարիզում ցույցի էին դուրս եկել ուսանողության հետ՝ հանուն Իտալիայի ազատագրության:

Այդ ամենին անտարբեր չէր նաև Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանի տեսուչ Ղևոնդ Ալիշանը, որը քաղաքի հրապարակներում տեսնում էր նոր կյանքի համար պայքարի ելած բոցավառված մարդկանց: Ալիշանի կենսագիր Հայր Սիմոն Երեմյանն այդ օրերի և նոր բանաստեղծի մասին գրում է. «*Հայրունի*ին ամենեն վառ, հուզող ու մոնչող քնարը հնչեցուցեր է Վենետիկո քաղաքական եռ ու զեռ խուժանի մեջ շառաչող, սթափեցնող, հրացայտ երգերու արձագանքներեն էլեկտրացած: Վենետիկո բռնված հեղափոխության ատեն, կարելի չէր որ Հ. Ալիշանի դյուրավառ ոգին չհուզվեր և չերգեր իր ավերակները և իր դյուցազները... Նա միևնույն ատեն կը գտնվեր քաղքին կենտրոնը, այն պալատին մեջ, որուն առջևն՝ հազարավոր կոնդուկտորներ հեղափոխական խուժանի հետ, կը հրնչեցնեն ազատության երգեր:

... Հայր Ալիշանի ընկճված, կալանավորված կուրծքը կը բաբախե, նա կը գոռա իր կրակոտ *Բաւ, փորոտան...*»²:

***

19-րդ դարի 50-60-ականների հայ պոեզիան ընդհանրապես աչքի է ընկնում հայրենասիրական շեշտերով, քաղաքացիական կրքով ու պաթոսով, հրապարակախոսական շնչով: Ազգային երգի ստեղծման կարևոր

¹ Լեո, Ռուսահայոց գրականության պատմություն, Վենետիկ, 1904, էջ 17:

² Հ. Ս. Երեմյան, Կենսագրություն Հ. Ալիշանի, Վենետիկ, 1902, էջ 112:

գործին իրենց աննախադեպ նպաստներն էին բերում Ղևոնդ Ալիշանը, Միքայել Նալբանդյանը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Սմբատ Շահազիզը: Նոր գրականության ստեղծման արշավույսին, եթե բացառություն անենք «Վերք Հայաստանի. Ողբ հայրենասիրի» վեպը, հատկապես ընդգծվում է քնարերգությունը՝ անշուշտ իր ներգործության անմիջական ուժի շնորհիվ, որը դառնում է հոգևոր պայքարի հզոր զենք: Շուտով Զարթոնքի սերնդի մաքառման ազդեցիկ հիմներ պիտի դառնային «հավերժ պանդուխտ» Ղ. Ալիշանի «Բա՛մ. փորոտանը», Միք. Նալբանդյանի «Ազատությունը», Հ. Սըվաճյանի «Արիք Հայկազունքը»: Գուցե և առաջին հայացքից տարօրինակ թվա, բայց ազգային երգի ստեղծմանը կարևոր լիցքեր էին հաղորդում աբովյանական տարերքը և առաջին հերթին «Վերք Հայաստանի...» վեպը, որը ձեռագիր վիճակում տարածվել էր ուսանողության շրջաններում՝ առաջացնելով անօրինակ ոգևորություն: 1841-ին գրված հենց այդ վեպում էր, որ Մ. Խորենացուց հետո նոր շրջանում առաջին անգամ բացառիկ արվեստով հայտնաբերված էին Հայաստանի կերպարը, հայոց կյանքը, «էն ժամանակվա մեր հայը», ոգին, բարքերը, բորբոքված էր ազգային հպարտության թեման, և մատնանշված էր հայրենիքի պահպանության գլխավոր մայրուղին՝ սրբազան սեր ու անձնագոհություն Հայաստան աշխարհի նկատմամբ. «Շունչդ տու՛ր, հոգի՛ դ, բա՛յց քո Հայրենիք մի՛ տար թշնամյաց...»:

«Բազմավեպ»-ի 1847-ի հունիսի համարում «Նահապետ» ստորագրությամբ տպագրվում է խիստ ուշագրավ մի աշխարհաբար բանաստեղծություն՝ «Հայոց աշխարհիկ» վերնագրով, որի փոքրիկ ծանոթագրության մեջ գրված էր. «Թեպետև աս հայոց դաշտերուն Վիրգիլիոսը կամ Հոմերոսն ալ իր բախտին պես անծանոթ թողեր է իր կյանքն ալ, բայց անոր պատվական հիշատակները՝ այսինքն երգերեն մեկ քանին բախտով մեզի հասան մոտերս հին տաղարաններու և ոսկեփորիկներու մեջ թաղված, ուրիշ խառն երգերու և ռամկական ոտանավորներու հետ... Կերևնա թե աս Նահապետը քանի մը դար առաջ Շահաբբասին ժամանակները Հայաստան մնացող ազգայիններեն եղած է»¹: Հարց է ծագում՝ ի՞նչն էր ստիպել Ալիշանին նման քայլի դիմելու, այսինքն՝ աշխարհաբարով գրված իր գրական երախայրիքը վերագրելու որպես 16-րդ դարի վերջի և հաջորդ դարի սկզբներին ստեղծագործած մեկ ուրիշի երկ:

Հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է վերհիշել, որ 19-րդ դարի առաջին կեսին շարունակվում էր գրաբարի ու աշխարհաբարի շուրջ ծայր առած բանավեճը, իսկ այդ բանավեճում հատկապես աչքի էին ընկնում Մխիթարյանները, որոնք նախանձելի եռանդով ու համառու-

¹ «Բազմավեպ», 1847, թիվ 12, էջ 187:

թյամբ պաշտպանում էին գրաբարի դատը. գրում, թարգմանում և գործում էին գրաբարով, իրենց տպագիր օրգանում զարգացնում էին այն տեսակետը, թե հայ ժողովրդի միակ լեզուն պետք է լինի «վսեմական գրաբարը»: Միաբանության ավագ սերնդի ներկայացուցիչները՝ Ավգերյանը, Թովմաճյանը, Ջախջախյանը, Բագրատունին, որոնք կրթվել, դաստիարակվել ու ստեղծագործում էին գրաբարով, դրա ամենաջերմ պաշտպանողներն էին, և հասկանալի է, որ «Բազմավեպ»-ի էջերում նոր տպագրվել սկսող 27-ամյա Ալիշանին վերոհիշյալ պայմաններում գրեթե անհնար կլիներ միանգամից ու կտրուկ հակադրվել միաբանության ներսում տիրապետող ոգուն, անատարկելի հեղինակություն վայելող հայրերի տեսակետին և հանդես գալ աշխարհաբարով: Ահա դա էր պատճառը, որ Ալիշանը դիմել է հիշյալ հնարանքին¹: Եթե իր ստեղծագործության վաղ շրջանում նա դեռ գրում էր այնպիսի դժվարամարս գրաբարով, որ առանց լուրջ ճիգերի ու բառարանի անկարելի էր ամբողջապես հասկանալ, ապա իր ստեղծագործության երկրորդ շրջանից սկսած՝ սկսում է գրել աշխարհաբարով, որը թեև զերծ չէր գրաբարյան բառերից ու ոճերից, սակայն անհամեմատ ավելի մատչելի էր: Բանաստեղծը կարողացավ հասկանալ, որ ժողովրդի հետ խոսելու համար անհրաժեշտ էր գրել «ռամկորենով», թեև այդ լեզվի նկատմամբ նա մինչև իր կյանքի վերջն էլ առանձնապես դրական վերաբերմունք չուներ: «Եվս առավել,- իր մի գործի կապակցությամբ գրում էր նա հետագայում,- որ մեր ռամկական լեզվով խոսած եմ, որ թեև քեզի ավելի դյուրահասկանալի ու ախորժելի է Հայկակ, բայց... ինձի, իմ զգացմանս՝ արդարև այս աշխարհիկ լեզուով շատ պզտիկ, շատ ցած, շատ անբնական եկած է. այնպես կերևի ինձի, թե մեջը կրակ մը փտտած քուրջերով ծրարել կուզեմ, և այն իմ հին և սրբազան հայրենյացս հրեղեն հիշատակները այսպիսի խեղճուկ լեզվով կավանդեմ, թողելով իր վսեմական գրոց լեզուն»²: Աշխարհաբարի հանդեպ այսպիսի վերաբերմունք ունեցող Ալիշանը, այնուամենայնիվ, իր ընտիր գործերը գրեց այդ լեզվով, որով պարզորոշ ցույց տվեց ճիշտ կողմնորոշումը լեզվի հարցում: Հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրով ու քնքշությամբ լի ջերմ սրտի տրոփումն է զգացվում «Նահապետ» ստորագրությունը կրող բոլոր գործերում:

¹ Ի դեպ, հայ գրականությունից հայտնի են համանման դեպքեր. օրինակ՝ Ռ. Պատկանյանը, երբ 1862-ին գրում է «Օտար օրիորդ և հայ պատանի» բանաստեղծությունը, որը լույս է տեսնում նույն թվականին «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի 5-րդ թվում, դրան կցում է մի փոքրիկ ծանոթագրություն՝ նշելով, որ այդ անպաճույճ, ընդհանուր առմամբ թույլ ու բանաստեղծական արվեստից զուրկ գործն ինքը գտել է բոլորովին պատահաբար լվովցի մի լեհ երիտասարդից գնված հին, անթվական ու անհեղինակ մի ձեռագիր տաղարանի մեջ:

² «Հուշիկը հայրենյաց հայոց» Վենետիկ, 1869, էջ 19:

Մինչև այս բանաստեղծությունը և առհասարակ «Երգք Նահապետի» շարքը բազմաթիվ էին գրաբարալեզու բանաստեղծները՝ Աբրահամ Աստաբատցի վարդապետը, կեսարացի Գրիգոր Գապասախայանը, Վենետիկի Մխիթարյաններից՝ Ղուկաս Ինճիճյանը, Գաբրիել Ավետիքյանը, Մանուել Ջախջախյանը, Եղիա Թովմաճյանը, Արսեն Բագրատունին... Մանուկ Աբեղյանը «Ուրվագծեր XIX դարու հայոց գրականության պատմությունից (Առաջին երեսնամյակ)» ուսումնասիրության մեջ, բարձր գնահատելով հանդերձ այդ գրագետների վաստակը մեր մշակույթի պատմության մեջ, այնուամենայնիվ, նկատում է, որ նրանց պոեզիան անարյուն է, «զուրկ կենդանի երակից», և ավելացնում. «Մխիթարյանների այս մեծ սերնդի մեջ մի տարօրինակ գրական սովորություն է եղել. նրանք զվարճացել են ոտքերով ու հանգերով և ոտանավոր գրելով՝ իրար հետ հանաքներ են արել: Ջբաղված լինելով ուրիշ գրական ծանր աշխատանքներով՝ բառարան գրելով, թարգմանություններ անելով և այլն, մեկ մեկ էլ պետք են զգացել հանգստանալու և իրենց հանգստությունը գտել են քերթողության մեջ: Բայց քերթողության ի՞նչ տեսակի: Ինչպես հին աշուղները իրար հետ բաս մտնելիս՝ միմյանց առեղծվածներ էին առաջարկում հանգեր ու ոտքեր տալով, և մրցակիցը պետք է յուր ոտխի պատասխանը տար առաջարկված հանգերով ու ոտքերով, ճիշտ նույն ձևով իրար հետ մրցում են և Մխիթարյան ընկեր քերթողները: Իրենց բառով ասեմ, նրանք հորինում են «բռնահանգ» և «բռնակարգ» ոտանավորներ»¹: Իսկ նրանցից ակնհայտորեն տարբերվում էր երիտասարդ բանաստեղծը:

Հայրենի եզերքի նկատմամբ տաժած անսահման սիրով ու ջերմությամբ են թաթախված «Երգք Նահապետի» շարքի բանաստեղծությունները: Անհանգիստ ու սրտմաշուկ կարոտախտն է մորմոքում «Հայոց աշխարհիկ»-ում: Մտքի ու երևակայության արտասովոր թռիչքով է պատկերում բանաստեղծն իր հայրենիքի շքեղ գարունը, «ի փախ» դարձած սև-սև ամպերը, նորահարսի պես զարդարված լեռներն ու հովիտները, երփնազան ծաղիկներից պսակ կապած կապուտակ սարերը, գետեզերքին բացված շուշանները, «կարմրուկ վարդերը».

*Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել.
Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք,
Ո՛վ դու իմ սրբտիս անմոռաց տեղիք.
Ահա գարունիկդ հասել է, հասել,
Ավագ Մասյաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել...*

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 557:

Բանաստեղծությունը գնալով իմաստավորվում է, թանձրանում են պատկերները, ծայր է առնում անհուն հայրենասիրությունը. Նահապետ «շայիրը»՝ երգիչ-բանաստեղծը, պատգամում է հայ սերունդներին ամուր կառչած մնալ հայրենի եզերքին, չդառնալ աստանդական ու տարաշխարհիկ. չէ՞ որ «Ծառն արմատով է ծառ, տունն հիմամբ է տուն»: Ի դեպ, հայոց «միշտ պանդուխտ ալևոր Նահապետի» (Հովհ. Թումանյանի բնորոշումն է) այս հորդոր-պատգամը այսօր էլ՝ 21-րդ դարում, մեզ համար հնչում է խիստ արդիական:

Հայրենիքի շքեղ գարնան պես պանծալի է եղել նաև նրա պատմությունը. աղեղնավոր քաջ Հայկի օրերից ի վեր Հայոց աշխարհը շատ կտրիճներ է տվել, կործանվել են բազմաթիվ Բելեր, հայրենիքի սարերը, ձորերն ու դաշտերը «կարմիր են քրտնել», այնտեղ են հասակ առել դյուցազուններ Տիգրանն ու Տրդատը, Վարդանն ու Վահանը, Աշոտն ու Սմբատը: Բայց, ավա՛ղ, անմխիթարելի է հայ հայրենիքի ժամանակակից վիճակը.

*Բայց ավստ՛ս հիմա, որ չար թըշնամիք
Իսկի չեն խնայել Հայո՛ց աշխարհիկ,
Եկեղեցիք, վանք, գրրատուն, դարպաս
Ձարկել են թըրով, հրրով դաս ու դաս.
Ձազգն ընչոք տեղոք քանդել ու գերել,
Դեմ չորս հովերուն տըվել ու գրրվել:*

Բանաստեղծ որդին, սակայն, հավատում է հայրենիքի վերածնությունը, նոր ծաղկումին. չէ՞ որ հասակ առնող սերնդի առջև է հայոց հավերժ գոյության խորհուրդը մարմնավորող սրբազան լեռը, և իր վերջին իղձն է թաղվել «Հայոց աշխարհիկի կակուղ հողիկում»:

«Երգք Նահապետի» շարքի հենց առաջին բանաստեղծությունից նկատելի է, որ այն հերոսական ռոմանտիզմի մեծ բռնկում էր արևմտահայ պոեզիայի մեջ, որն ունեցավ ազգային նշանակություն: Ալիշանն ապրել է ոգևորության ու վերելքի մի շրջան՝ կապված ժամանակի մեծ անցքերի հետ: Նա կարողացել է արտահայտել ազգային ռոմանտիկական պոեզիայի բուն գաղափարներն ու ոճական հատկանիշները, հայրենական սերը, վաղվա ծրագրերը, որոնց շնորհիվ իմաստավորվել են հայրենական սերունդների պատմական երթն ու մաքառումները, սկզբնավորվել է հայոց ըմբոստության երգը: Ալիշանի նոր երգերը տոգորված են նաև քնքշագին սիրով, նրանց մեջ վառվում է Հայոց աշխարհիկը՝ հազար գույներով, բորբոքվում է անքուն ու անհանգիստ կարոտը:

«Հայոց աշխարհիկ»-ին գրեթե հավասարագոր տրամադրություն է արտահայտում «Բազմավէպ»-ի 1848-ի օգոստոսյան թվում տպագրված «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ» բանաստեղծությունը: Այն ևս գրված է

աշխարհաբարով, որը վկայում է այն մասին, որ երիտասարդ վանականն անվարան շարունակում էր ընթանալ իր իսկ հայտնագործած ուղիով: Մխիթարյան գրականության համար անընդունելի, բայց ընթերցող լայն շրջաններին չափազանց սրտամոտ այդ հանգամանքը կարևոր ու բախտորոշ եղավ նոր քնարերգության ակունքները հայտնագործելու ճանապարհին: Ասել է թե՛ Ալիշանի բերած հաջորդ նորությունը, անշուշտ, աշխարհաբարն էր, գրեթե ստեղծագործական սխրանք: Երիտասարդ բանաստեղծն Աբովյանի պես իր հայացքն ուղղեց դեպի ժողովուրդը, գրեց նրան հասկանալի ու մատչելի լեզվով, ինչպես Հր. Աճառյանը կասեր՝ «ալիշանյան աշխարհաբարով»: Ճիշտ է, Միք. Նալբանդյանն իրավացիորեն կարծում է, որ «Երգք Նահապետի» շարքի լեզվի վրա դեռևս ճնշող է հին լեզուն, բայց և այնպես այդ թերությունը գալիս էր Ալիշանի կրոնական պաշտոնից. «Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանց ունի բանաստեղծական քանքար, և այդ քանքարը կարող էր ավելի պարզ ու վառ երևել, եթե արեղայական սևաթույր վերարկուն չլիներ խափանառիթ»¹:

«Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ» բանաստեղծությունը ձևի, արտահայտած իմաստի տեսակետից կարծես «Հայոց աշխարհիկ»-ի շարունակությունն է կազմում: Քերթողահոր «Ողբ»-ի պես դա ևս մի սրտառուչ ողբ է արյուն ու ավեր դարձած Հայաստանի, կործանված հնությունների ու եղծված գեղեցկությունների մասին.

*Ողբամ, ողբամ, հազար անգամ ողբամ զքեզ, Հայաստան,
Երբեմն ըյուր փառաց տեղիք, հիմա դամբան.
Քո ծիրանիքըն մերկացան, քո թագդ առավ
Արիությունըն հայկական ելավ թրռավ:*

Ալիշանի այս «Ողբ»-ը, սակայն, ամեն ինչ տանուլ տված, հայրենի երկրի գեղեցիկ գալիքի նկատմամբ հավատը կորցրած բանաստեղծի լացուկոծ չէ. այն պարունակում է նաև բողոքի ու ցասման զգալի տարրեր, որոնք նոր կշիռ են հաղորդում երգին. հեղինակը բանաստեղծության վերջում հստակորեն այն միտքն է զարգացնում, որ թեև Հայաստանը գտնվում է կործանման եզրին, այնուամենայնիվ կգա ժամանակ, երբ մի ժամանակ «շատ աշխարհաց մայր» Հայաստանը նորից կդառնա լույսի ու գիտության օջախ, և փույթ չէ, որ այդ երջանիկ օրը կլինի Նահապետի կյանքում վերջինը. նա սիրով պատրաստ է «հող մտնել», միայն թե վերածնվի Հայոց երկիրը:

1848-ի հոկտեմբերյան թվում «Բազմավեպ»-ը հրատարակում է «Հրագդան»-ը՝ հայ գրականության ամենասիրված ու տարածված բա-

¹ **Նալբանդյան Միք.**, Երկերի լիակատար ժող. վեց հատորով, հ. 3, Երևան, 1981, էջ 156:

նաստեղծություններից մեկը՝ պանդխտությանը նվիրված ջերմաշունչ մի երգ, որն իր հմայքը պահպանում է նաև այսօր: Օտար ավերից տուն է վերադարձել հայորդի Բաբկենը՝ բռնված անծայր կարոտի հոգեմաշ զգացումներով:

*Հրագդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի,
Հրագդա՛ն, ջրրիկդ իմ անուշիկ,
Ահա թողել գոհողն օտարի,
Բաբկենս հասել եմ պանդխտիկ.
Ա՛յ Հրագդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ավուներ, է՛ր կու լայք լրբիկ:*

Հարագատ գետի ավերին նա փնտրում է իրենց կանաչ անտառիկը, սիրելի տաղավարիկն ու այգին, սիրած աղջկան՝ «Աչիցըս լույս Խանտուկին», հարագատ մարդկանց... Լուռ է, սակայն, հայրենի գետակը, լռիկ արտասվում են նրա երբեմնի զվարթ ավերը՝ թողնելով հայ պանդխտին իր անամոք վշտի հետ միայնակ:

*Ա՛հ, անցուզնաց ելել ամեն.
Ա՛հ, անցուզնաց է Հայաստան.
Զիս անմեկիկ թողած աստեն՝
Հետ անցնիս գնաս դու՛ն այլ
Հրագդան...
Անցի գրնա ջրկիդ հայրենի,
Արտսունք հերիք են Բաբկենի:*

«Հրագդան»-ը ուղենշային եղավ հայ նոր քնարերգության համար. այդ բանաստեղծության ազդեցությունը, հատկապես ձևը՝ դիմառնության եղանակը, ակներև են թե՛ Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը»-ի և թե՛ Րաֆֆու «Ձա՛յն տուր, ով ծովակ»-ի վրա:

Հայրենի եզերքի մի նրբին գովք է նաև «Հայ հայրենիք» բանաստեղծությունը, ուր հեղինակը մի առանձին սիրով ու քնքշությամբ է պատկերում Հայկական լեռնաշխարհի արևագալը, աստվածագարդը, դրախտային ջրերը, դրանց ամեն կաթիլից ծնվող աստղիկները, ծլարձակող ծաղիկները...

*Ա՛յ դրախտի ջրեր, իջե՛ք, իջե՛ք
Զերկիրն հայոց արբեցուցեք.
Ահա վտակունք կըրկըջային,
Ձորն ու հովիտ արբենային,
Ամեն կաթեն աստղիկ ծրներ,
Ամեն ծրնեն ծաղիկ ծագեր:*

Ինչպես նկատելի է, բանաստեղծը միջնադարյան տաղերգուներին բնորոշ քնքշությամբ ու գունագեղությամբ է երգում բնաշխարհի գեղեցկությունները:

Հայրենիքի անհուն սերը, կարոտն ու ջերմությունն աստիճանաբար ստեղծում են մի նոր մթնոլորտ նաև գալիքի պայծառ երազների ու մաքառումների համար: Դիպուկ է Ավ. Իսահակյանի նկատումը, թե Ալիշանի «գլուխը հինգերորդ դարում է»: Բայց անցյալի այդ հայացքը կամրջող էր. դա հայացք էր դեպի գալիք, ինչպես Եղ. Չարենցը կասեր՝ «Աչքերս հառել եմ անցյալին՝ ապագայի նժույգը նստած»: Եվ հենց «Մասիսու սարերն» բանաստեղծության մեջ և «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմում Ալիշանը, կարծես մի կողմ թողած Միք. Նալբանդյանի մատնանշած «աբեղայական սևաթույր վերարկուն», այդ անցյալից համարձակ լույս է նետում գալիքի վրա:

«Վերջին երգ վիրավոր բամբռահարին» բանաստեղծության մեջ վերարտադրված են հայրենիքի ազատության համար մղված պայքարում կարելի էր ընկած զինվոր բամբռահարի կյանքի վերջին վայրկյանները: Անվեհեր հայրենասերների հետ միասին ռազմի սուրբ դաշտն է իջել նաև բամբռահար Փառենը՝ հաղթանակի անսասան վճռականությամբ, մարտնչել է քաջաբար, սակայն մահացու վերք է ստացել: Հայրենիքի գալիքի համար նահատակությունը, սակայն, հերոսություն է. մահը ծաղրելու համար պետք է գոհվել երգը շուրթերին:

Վերոհիշյալ բանաստեղծությունը մի անհրաժեշտ աստիճան էր, որին պիտի հաջորդեր մի ուրիշը՝ նշանավոր «Մասիսու սարերն»-ը:

«Մասիսու սարերն» բանաստեղծության մեջ վիճում են Մեծ և Փոքր Մասիսները, ըստ որում նրանցից յուրաքանչյուրին հեղինակը կերպավորել է յուրովի: Մեծ Մասիսը հանդուգն է, համարձակ. նրա խոսքերում առկա են հպարտության ու ինքնավստահության ուժեղ շեշտեր: Փոքր Մասիսը, ընդհակառակը, հեզնող է, կասկածոտ, կշտամբանքով է վերաբերվում տեղի ունեցող դեպքերին, քննադատում է անգամ «ավագ եղբոր» ասածները: Վիճելով Մեծ Մասիսի հետ՝ նա հոռետեսորեն ասում է.

*Ձի հիմիկ փոխվել է հայոց երկիր,
Թե փառք, թե պարծանք անցել են, գնացել,
Քո բարձր գլխեղ ի վայր են սահել:*

Մեծ Մասիսն արժանապատվորեն ու աներկյուղ պատասխանում է Փոքրին, պատասխան, որը խիստ հատկանշական է Ալիշանին բնորոշելու համար, այն է՝ թեև հայոց գլխին եկած բազում դժբախտությունները երկիրը ծայրահեղ ծանր վիճակի մեջ են դրել, բայց այդ ամենը հավերժական չէ ու կանցնի, քանի որ հարատև է հայությունը: Ինքը բիբլիական

լեռն է և ժամանակակիցը Նոյին, Ադամին ու Հայկին, լեռ, որն իր ընդերքում հա-սունացնում է զարհուրելի մի հրաբուխ. այն շուտով պիտի ժայթքի և հուր ու կրակ տարածի ամենուրեք, այրի ու մոխրացնի հայության թշնամիներին: Մոլեգնած է Մեծ Մասիսը, և Նահապետի վերաբերմունքը որոշակիորեն «զինչ գազան» լափող սարի կողմն է, որը և հեղինակի տրամադրությունների արտահայտիչն է: Այս տեսանկյունից նայելով՝ ամբողջ բանաստեղծության մեջ իսպառ բացակայում է թախծոտության այն ուժեղ շեշտը, որն այնպես որոշակիորեն առկա էր Նահապետի նախորդ գործերում: Բանաստեղծությունն ավարտվում է բնորոշ մի վերջաբանով. երկու սարերի խոսակցությունից հետո հանդես է գալիս ինքը՝ Նահապետը, որը ոչ միայն չի փորձում որևէ կերպ մեղմացնել Մեծ Մասիսի մարտաշունչ տրամադրությունը, ոչ միայն չի զսպում նրան, այլև ուղղակի կոչ է անում է՛լ ավելի մոլեգնել, մրրկել, «ծրխիկ ծիրանի» արտավիժել: Այլ կերպ ասած՝ Մեծ Մասիսի մեջ սիմվոլացնելով հայ ժողովրդին՝ Ալիշանը կոչ է անում չհանդուրժել տիրող լուծը, չուսահատվել անհաջողություններից, այլ ոտքի ելնել բաղձալի ազատությունը նվաճելու, հայրենի երկիրը փրկելու համար.

*Շարժի՛ր, հա՛ շարժի՛ր Ավագրդ Մասիս,
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս,
Շընչե, հա՛ շընչե ծըխիկ ծիրանի
Որ քո մանկրտեաց հուսո նշան լինի...
Ահա շարժեցավ Ավագըն Մասիս
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս.
Ահա շարժեցան դաշտք Արարատա,
Շու՛ք այլ շարժեցեք, մանկրտիք Հայկա:*

Առանձնապես ուժգին է բանաստեղծության վերջին քառատողը, ուր հեղինակը «Հայ մանկտի»-ներին կովի հորդոր կարդալուց հետո, հայրենիքի ազատության սիրով բորբոքված և թշնամուն ջախջախելու անխախտ վճռականությամբ լի, ինքն է համարձակորեն նետվում պայքարի՝ կոչ անելով հետևել իրեն Մասիս գնալու համար, այսինքն՝ մեծ շարժմանը միանալու է գնում նաև «ծեր Նահապետը»:

Ինչպես տեսնում ենք, Ալիշանի երգերը ռոմանտիզմի մեծ բռնկում էին արևմտահայ քնարերգության մեջ և ունեցան ազգային նշանակություն:

Ալիշանի հաջորդ՝ «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սևանա» բանաստեղծությունը ևս արտահայտում է հայրենասիրական ջերմին տրամադրություններ: Հայտնի է, որ հայ գրականությունը հյուսել է բազմաթիվ էջեր, որոնք վերաբերում են 10-րդ դարի Բագրատունյաց քաջարի արքային՝ Աշոտ Երկաթին: «Ով ասես որ չի գրել Աշոտ Երկաթի մասին,- այս

առիթով նկատել է ակադ. Ա. Տերտերյանը,- բայց այդ պատմական անձի երկաթ լինելը, այսինքն՝ հերոս լինելը, միայն կարողացել է ցույց տալ Ալիշանը: Նույնիսկ Մուրացանի պես մի արտակարգ տաղանդ մասամբ աչքաթող է արել Աշոտի երկաթությունը և նրան դարձրել դարավերջիկ սենտիմենտալիստ»¹: Հիրավի, ակամա հիշում ես Մուրացանի գլուխգործոց երկի՝ «Գևորգ Մարգպետունի» վեպի կենտրոնական հերոսներից մեկին՝ Աշոտ Երկաթին՝ ընկճված, երկրի քաղաքական գործերից հետքաշված, ավելին՝ սիրուց բզկտված խեղճուկրակ մի էակ, որը պատրաստ է «երկնքի աստղերը կողոպտելու՝ վարձահատույց լինելու համար այն մարդուն», որը մոռանալ կտա իրեն իր անցյալը... Եվ ցավալիորեն պիտի արձանագրել, որ Մուրացանի «շնորհիվ», ավելի ճիշտ՝ պատճառով, հայ սերունդների գիտակցության մեջ ու մտապատկերում խրոխտ արքան արդեն հարյուր տարուց ավելի այդպես էլ քանդակված է՝ խեղճ, նույնիսկ ողորմելի... Մեզ բնավ իրավունք չվերապահելով դույզն-ինչ նսեմացնելու Մուրացանի նշանավոր պատմավեպը (այն արվեստի գլուխգործոց է, որը հատկապես փայլում է հերոսների խոր հոգեբանության ու հակոտնյա զգացմունքների բացառիկ ուժի վերհանումներով), այնուամենայնիվ, չենք կարող չնկատել, որ Մուրացանն այդտեղ նկատելիորեն հեռացել է պատմականությունից ու, մեղմ ասած, դրսևորել անարդար վերաբերմունք:

Բայց ահա Ալիշանը. իր բանաստեղծության մեջ նկարագրելով Աշոտ Երկաթի հերոսական ու հայրենասիրական գործունեությունը (հանկարծակի հարձակում թշնամու վրա, վերջինիս տրված ջարդը Սևանի ափին, թշնամու խուճապահար փախուստը)՝ նա կարողացել է բացահայտել քաջասիրտ Երկաթ-արքայի ճշմարտացի կերպարը: Այն ավելի շոշափելի է դառնում, երբ բանաստեղծը նրան պատկերում է զինվորների միջավայրում խրախույս կարդալիս:

1858-ի «Բազմավեպ»-ի ապրիլյան թվում հրատարակված «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց» բանաստեղծության մեջ, սակայն, նախկինում մարտ ու մրրիկ երգող Ալիշանը հակվում է դեպի հոռետեսությունը. նա սկսում է մի սրտակեղեք ողբ ավերված եզերքի ու նրա առաթուր հուշարձանների շուրջ: Բանաստեղծը հայոց անցյալի փառքից իր ապրած ներկա շրջան է կանչում Հայկին, Արամին, Տիգրանին՝ այս անգամ արդեն ոչ թե հայրենասիրություն սերմանելու, այլ ողբակցելու իրեն:

Ալիշանը 1863-ին գրում է «Հայ հանճար» բանաստեղծությունը: Նկատենք, որ այն գրելուց մեկ տարի առաջ՝ 1862-ին, տեղի էր ունեցել Ջեյթունի նշանավոր հերոսամարտը, որն անսահման ոգևորությամբ էր համակել ամբողջ հայությանը: Եվ բանաստեղծության մեջ որոշակիորեն

¹ Տերտերյան Ա., Հայ կլասիկներ, Երևան, 1944, էջ 55:

նկատելի են հենց այդ տրամադրությունները: Օտար ավերից շնորհաշատ բանաստեղծն ի լուր ամենքի տարփողում է, որ թեև Հայաստան աշխարհն այժմ զրկվել է իր նախկին հզորությունից, այնուամենայնիվ այն մոխրակույտ չէ և ոչ էլ անապատ.

Հայաստան անկեր,

Բայց ո՛չ է անցեր:

Բանաստեղծության վերջում Ալիշանը դառնում է հայ հայրենիքի այն նույն կրակված ու հայրենասեր զավակը, որպիսին էր 1849-ին:

***

1847 թվականի «Բազմավեպ»-ի հոկտեմբերյան թվում հրատարակվում է Ալիշանի՝ «Նահապետ» ստորագրությունը կրող գլուխգործոցներից մեկը՝ «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմը: Նշանավոր պոեմում ևս բանաստեղծը, վերակենդանացնելով հայ ժողովրդի 5-րդ դարի պատմական անցյալի հերոսական դրվագները, ամբողջ հյուսվածքում հայրենասիրության ազնիվ հրդեհներ է բորբոքում հայ սերունդների սրտերում:

«Երգք Նահապետի» շարքին պատկանող մյուս գործերի նման «Պլպուլն Ավարայրի»-ն ևս սկսվում ու ավարտվում է խոսակցությամբ՝ այն տարբերությամբ միայն, որ հեղինակն սկզբում դիմում է լուսնյակին, իսկ վերջում՝ կովից հետո՝ սոխակին: Պոեմի սկզբում դիմառնության եղանակով դիմելով լուսնին՝ բանաստեղծը քնարական տրամադրությամբ գրում է.

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ հեզիկ ու հանդարտ

Համասփյուռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,

Եվ Նահապետս, որ մըտոք մոլար

Գիշերաժամիկ ժուռ գամ յԱվարայր,

Ուր քաջ ու աննման հարք մեր հայկազունք

Ընկան զլեռ հսկա, կանգնեցան զվարթուն:

Հեղինակն այնուհետև նույն եղանակով դիմում է Տղմուտ գետին («Դու այլ, ո՛վ Տղմուտ, տրտում ու արյունոտ...»), հետո՝ սոխակին («Ո՛հ, դու բարեկամ այրած սրտերու...»): Հետո ծայր է առնում խոհը 451-ին տեղի ունեցած Ավարայրի ճակատամարտի և նրա հերոսի մասին: Սոխակը, որին նա դիմում է, Եղիշե պատմիչն է՝ Վարդանանց հերոսամարտի երգիչը:

Պոեմն սկսվում է Ավարայրի դաշտի նկարագրությամբ: Ճակատամարտի նախընթաց գիշերը խաղաղ է, բայց այդ անդորրությունը խաբուսիկ է. երկու բանակներն էլ տենդագին պատրաստվում են ահեղ օրվա բախտորոշ ճակատամարտին: Ալիշանը հայոց և պարսից բանակները

պատկերել է լույսի ու ստվերի հակադրությամբ. եթե առաջինը ողողված է լուսնի լույսով, ապա երկրորդը՝ սև ամպի ծածկույթով: Իսկ դա խորհրդանշական է. բանաստեղծը սիմվոլացրել է երկու հակոսնյա ուժերի՝ ազատության ու բռնության բախումը՝ ընդգծելով Ավարայրի դաշտում հայոց մղած ոգորումի ազատագրական բնույթը:

Գիշերային համատարած անդորրության մեջ արթուն է միայն Վարդան Մամիկոնյանը, որը, «ծայրախաչ նիզակը թևի տակն առած», շրջում է վրանից վրան ու հսկում իր զինվորների գիշերային հանգիստը: Ահեղ ճակատամարտի նախօրյակին նա մտքում մի անգամ ևս կշռադատում է իրադրությունը, կռահում նենգ ոտխի հնարավոր բոլոր խորամանկությունները՝ նրան արժանի հակահարված տալու համար: Այդպես է արել քաջ սպարապետը՝ հիսուն ճակատամարտեր շահելու իր հարուստ փորձից ելնելով, և այդպես է անում այժմ՝ մտազբաղ ճեմելով համակ քուն մտած հայոց ռազմաճակատով: Բանաստեղծը պոեմի այդ հատվածում կարողացել է հասնել այն բանին, որ առերևույթ հանդարտության մեջ ստեղծվի հոգեբանական զգալի լարում, հուզումնալից վիճակ: Այստեղ արդեն բացակայում է պոեմի սկզբնամասի ջերմ քնարականությունը:

Բացվում է հաջորդ՝ արյունալի օրը: Ավարայրի դաշտավայրում արյունը հոսում է Տղմուտ գետի պես. ընկնում են պարսիկները, ընկնում են հայերը՝ քաջագուններ Գարեգինն ու Ռոստոմը, Վռամիկն ու Արշավիրը, Արտակը, Խորենը, շատերը... Արյունոտ այդ պայքարում ընկածներին ու ընկնողներին նկարագրելով՝ Նահապետը մրմնջում է.

*Վասըն քո ընկան, աշխա՛րհ իմ Հայոց,
Կրտրիճք աննըմանք, վեհք հյուսիսայնոց:*

Ընկնում է նաև հայոց սպարապետը, բայց հայ ժողովրդի մաքառումները շարունակվում են տարիներ, դարեր... Եվ հավերժանում է հայոց սպարապետը.

*Գանչե՛ պըլպուլիկ, կանչե՛ հոգեձայն,
Որ երկնուց ի վայր հայի և Վարդան,
Հիշե՛ զՀայաստան տուն յուր սիրական,
Հայաստան հիշե՛ գյուր Կարմիր Վարդան:*

Աշխարհաբար պոեմների ասպարեզում «Պլպուլն Ավարայրի»-ից գրեթե տասը տարվա ընդմիջումից հետո՝ 1857-ին, Ալիշանը գրում է իր վերջին՝ «Շուշանն Շավարշանա» պոեմը, որը, ինչպես հավաստում է Հայր Ս. Երեմյանը, բանաստեղծի ամենասիրած գործն էր: Վանական միջավայրը բնականաբար չէր կարող իր կնիքը չդնել Ալիշանի աշխարհայացքի վրա, և վերոհիշյալ պոեմը հեղինակի կրոնամիստիկ զգացում-

ների գրական արտահայտությունն է, եթե կարելի է այսպես ասել՝ մի ձոն քրիստոնեական հավատի համար նահատակված ու սրբացված կույսին:

Գաղափարական տեսակետից որոշ խոցելի կողմեր ունենալով հանդերձ՝ պոեմի գրական-գեղարվեստական արժանիքները, սակայն, անժխտելի են: Թերևս ուրիշ ոչ մի գործում գեղեցիկ պատկերների, բնորոշ ու հաջող համեմատությունների, ճոխ ու ճկուն նկարագրությունների այնպիսի առատության չես հանդիպի, ինչպես հիշյալ պոեմում: Եվ այդ ամենը՝ գեղարվեստական բարձր ճաշակի տեղին ու համաչափ պահպանմամբ: Այս տեսակետից առանձնապես հաջող է տրված «նագելի արքայադստրիկ» Սանդուխտի նկարագիրը.

*Քանց զարյուսակ պսպղուն
Ի մեջ մանտրիկ ամպերուն,
Քանց վարդալույս արևակ
Ի խնձորի տերևակ,
Քանց Երասխա նունուֆար
Գլխիկն ի ցօղ շարուշար,
Քանց զամենն ալ գեղեցիկ
Նազի Սանդուխտըն բամբշիկ:*

Սանդուխտի կողքին ոչ պակաս հաջողությամբ պատկերված է նրա հայրը՝ Սանատրուկ արքան, որը, իմանալով աղջկա վճիռը և սարսափելով դրանից, սկզբում փորձում է համոզել դստերը: Նա աղջկան խոստանում է ամեն ինչ՝ հարստություն, փառք, իշխանություն, խոստանում է անկարելին, սակայն Սանդուխտն անդրդվելի է: Դա կատաղեցնում է հորը: Ալիշանը կարողացել է գեղարվեստական ուժեղ շեշտերով նկարագրել մոլեգնած արքային, որը լսելով աղջկա մերժումը՝

*Փերթ մի փրթթավ ի սըրտեն
Եվ հեռացավ Սանդրխտեն.
Կանչեց նրման առյուծու
Երդվավ լուսնի ու արևու
Ջետ ըզկայծակ սև ամպուն
Բերնեն փրչեց բոթ մահուն:*

Արքայի հրամանից հետո Սանդուխտին պետք է սպանեն: Բոլոր ներկաները՝ մեծ թե փոքր, կին թե տղամարդ, լալիս են լուռ ու անսփոփ: Գեղեցկուհու մահն էլ պատկերված է գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ:

*Կարմիր կաթեր ի կըրծքեն
Վարդեր բուսան չորք դիեն...*

Ամփոփելով Ալիշանի անցած ամբողջ գրական ուղին՝ այն կարելի է ներկայացնել այսպիսի մի նախադասությամբ՝ նա սկսեց որպես *Միսի-*

թարյան, զարգացավ որպես *Նահապետ* և ավարտեց որպես *Հայր Ղևոնդ*: «Նոճիի նման ուղղաբերձ ու նուրբ հասակը, հերապանձ գլուխն ու ապողոնյան ճակատը, խոշորագեղ ու անուշահայաց աչքերը՝ Մելպոմենեական անուշ տխրությամբ մեկ կողմեն և մյուս կողմեն ալ անմեղության ժպիտովն,- իբրև լուսաստվերներով,- օժտված դեմքը, ինչպես նաև խոկունալից և զգացումներու մեջ ընկղմած լռությունը, այլովք հանդերձ, կհորինեին բուն բանաստեղծի դիմագծությունը, ներքին ու արտաքին տրամադրությունները» (Բարսեղ Սարգիսյան)¹, - այսպիսին մնաց Ալիշանը ժամանակակիցների ու հաջորդների հիշողության մեջ: Նրա մասին այսպիսի և է՛լ ավելի ջերմ տողեր են գրել Արփիար Արփիարյանը, Գրիգոր Արծրունին, Դանիել Վարուժանը, Արշակ Չոպանյանը և այլք:

Հետագայում էլ, ուրիշ առիթով անդրադառնալով Ալիշանին, Նալբանդյանը ոչ միայն կրկնեց իր գնահատականն առանց որևէ վերապահության, այլև ընդգծված դրվատանքով արտահայտվեց նրա աշխարհիկ պոեզիայի մասին: «Այս արժանապատիվ անձը,- գրում էր նա,- ծանոթ է հայոց ազգին մանավանդ Նահապետի անունով: Նորա «Ավագ և Փոքր Մասիս», «Հայոց աշխարհիկ», «Պլպուլն Ավարայրի» տաղեգությունները ջերմացուցեր են շատ սրտեր Նահապետի անունի վերա»²: Ալիշանի քնարերգության նկատմամբ Նալբանդյանի սերը վառ է արտահայտվել նաև «Կրիտիկայում...»։ «Չենք մոռացած «Նահապետ» ստորագրությամբ Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանց արժանավոր վարդապետի հրատարակած հոյակապ քերթվածքը - «Պլպուլն Ավարայրի», «Հայոց աշխարհիկ» և մյուս բոլոր աշխարհաբար ոտանավորքը, բայց այստեղ չհիշեցինք, որովհետև արձակ բանաստեղծության վերա էր մեր խոսքը, ապա թե ոչ, չափաբերական քերթվածոց մեջ արժանավոր վարդապետը ախոյան չունի, եթե մենք լռենք, Ավարայրի բլբուլը կխոսի»³:

«Մի ջրվեժ է Ալիշան,- նրա մասին գրում է Ա. Արփիարյանը,- որ ոռնալով ժայռեն ի վար կնետվի, փրփուր և կոհակ կժայթքե դեպի երկին և քարերը ձեծելով, խութերու վրայե ցայթքելով կվազե ահեղամոռնչ, կարծես մի հավիտենական խոչընդոտի դեմ կովելով, մուլեգնելով, աղմկելով բարձր են ի վար կոստնու, ավելի վեր թռչելու համար»⁴: Նույն արևմտահայ երևելի գրագետն այնուհետև հիշում է, որ Ալիշանը «մեր պատանեկության օրերու ամենեն մեծ հրճվանքն է, մեր տեսուչն է, որ ոչ

¹ «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 160:

² **Նալբանդյան Մ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1979, էջ 430:

³ Նույն տեղում, հ. 4, 1983, էջ 170:

⁴ «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 9:

միայն մեծ հայրենասեր մը է, մեծ միտք մը, այլ նաև մեծ սուրբ մը»¹: Կամ՝ «Հ. Ալիշան Ս. Ղազարու ոգին է»²:

Լսենք Ալիշանի ժամանակակիցներին՝

Նիկողայոս Քարալյան - «Հայր Ղևոնդը կենդանի և լուսաջահ է ամբողջ միաբանության համար: Նրա աշխատասիրությունը, հանճարը, համեստությունը, բարեբարո վարքն, գիտությունն ու հոշակը խթան է ամեն մի երիտասարդ վարդապետի համար... Նա օրինակ է թե՛ մեծերին, թե՛ փոքրերին»³:

Թադևոս Թումաճան - «Հայր Ալիշանի գրական հսկա գործունեությունը արդյունք է հիանալի կարողության և բնատուր ձիրքերու, որոնցմով օժտված էր մանկութենէն ի վեր: Ան ուներ ամենասուր միտք և անվրեպ հիշողություն... Ան բանաստեղծ ծնած էր, բառին ամենալիակատար իմաստովը, բարձր և լուսաշող, նման հսկայագոր Մեծ Գիսավորներու՝ որոնք դարերու ընթացքին հազիվ երբեք կտեսնվին: Այսպիսի մեծ միտք մը սահմանափակ երկրի մը համար չէ անշուշտ: Իսկ եթե Հայաստանը նախընտրեց ավելի ու գոռացուց Բամբին փառագոչ, պատճառը անօրինակ հայրենասիրությունն էր... Մահու չափ կատեր ինքնահավանությունը ու կփախչեր անկէ, ինչպես օձէ մը»⁴:

Տիգրան Նազարյան - «Խրիմյան Հայրիկ և Հայր Ղևոնդ Ալիշան՝ միմի պայծառ, կենսաբար, բուժիչ ու սննդարար ճառագայթներ եղած են, համայն հայության սիրտ-հոգի-միտք-զգացում դաստիարակող, կռող կոփողներ... Հավերժ պայծառ դարեր Ս. Ղազարի գիտնական Կաճառին»⁵:

Հովհաննես Թորոսյան - «Անմեղ, սիրուն, երջանիկ կյանք մանցունելով՝ մեր Նահապետը մինչև վերջին օրը թռավ երկինք, կտակելով մեզ իրեն առաքինության օրինակները, իրեն հոգին, և ազգին՝ իրեն սովոր հատորները»⁶:

Հայր Սիմոն Երեմյան - «Մենասեր հոգին մենավոր մնաց, հուղարկավորները գացին հեռացան. տխուր է՛ր օդը, տխուր և օրը. վերահաս գիշերը հասավ ցուրտ ու մոնչող հողմով. հիշեց լուսնակը Նահապետին այն պատվերը, զոր տված էր իրեն հայոց գերեզմաններին: Պատռեց ամպերը, վանեց խավարը, բայց քամին սև ամպերը կմղեր, կուզային անոնք զինքը թաղելու. որոտաց ձայն մը մեր գերեզմանէն. կա՛ց, մեկ

¹ **Քարամաճյան Մ.**, Հատընտիր հատվածք, Պոլիս, 1903, էջ 28:

² «Ալիշանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 77:

³ Նույն տեղում, էջ 39-40:

⁴ Նույն տեղում, էջ 185, 193:

⁵ Նույն տեղում, էջ 163:

⁶ Նույն տեղում, էջ 138:

վայրկյան մ'ալ կա՛ց իմ լուսնակ, հոս ար մը կա ծանոթ Նահապետիս, եկուր հոս կաթե լույսիդ արտասուք, Նահապետին է այս գերեզման...»¹:

Այսպես, ահա, առանձնացած Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում՝ հայոց տաղանդաշատ Նահապետը անդուլ տքնանքով կազմակերպում էր հայրենի ժողովրդի հոգևոր լիցքերը, նոր հորիզոններ բացում ազգային երգի գալիքի համար: Նրա քնարերգության լավագույն մասը հյուսվեց ջահել օրերին, մտքի ամենաերևակայելի սլացքների ու պայծառ տեսիլքների բովում և դարձավ հայ սերունդների հոգու ազնիվ բաղադրիչներից մեկը:

Альберт Макарян

Доктор филологических наук, профессор

РЕЗЮМЕ

ГЕВОНД АЛИШАН: ЧЕЛОВЕК И ПОЭТ

Ключевые слова: Гевонд Алишан, Мхитаряны Венеции, романтизм, лирика, ашхарабар, национальная поэзия, поэма «Песнь Нахапета», современники, мемуары.

Доклад посвящен 200-летию юбилею со дня рождения великого армянского поэта и ученого Гевонда Алишана. Перед автором поставлены в основном две цели: прежде всего представить величественный нравственный облик «Армянского Нахапета», его горячий патриотизм, безмерное трудолюбие и крайнюю скромность, а затем – отметить идейно-художественные достоинства и особенности сборника «Песнь Нахапета», сыгравшего исключительную роль на пути создания армянской национальной поэзии 50-60-х годов 19-го века. Не упущены из поля зрения и иные вопросы, касающиеся темы исследования, а также оценки известных людей.

ALBERT MAKARYAN

Doctor of Philology, professor

ABSTRACT

GHEVOND ALISHAN: THE MAN AND THE POET

Key words – Ghevond Alishan; Mkhitaryans of Venice; romanticism; lyric poetry; ashkharabar (Modern Armenian language); national song, “Songs of Nahapet”; poem; contemporaries; memoirs

The speech is dedicated to the 200th anniversary of the Armenian outstanding poet and scientist Ghevond Alishan. The author has mainly set forth two aims: first, he introduces the high moral posture, warm patriotism, boundless diligence and extreme modesty of “Armenian Nahapet” and then points out the ideological and artistic merits of his collection “Songs of Nahapet”, that has played an exceptional role in the creation of

---

¹ Նույն տեղում, էջ 112:

Armenian national song of 50-60s of 19th century. Other issues related to the theme and the assessments of the famous people are also taken into consideration.

REFERENCES

1. Abeghyan M., Yerker, h. D, Yerevan, 1970.
2. Alishan Gh., Yerker, Yerevan, 1981.
3. Alishan Gh., Yushikq hayrenyats hayoc, h. 2, Venetik, 1869.
4. "Alishane zhamanakakitsneri husherum", ashkhatahirutyamb S. Shtikyani, Yerevan, 1974.
5. "Bazmavep", Venetik, 1847-1867.
6. Gabamajyan M., Hatentir hatvatsq, Polis, 1903.
7. Hay nor grakanutyanyan patmutyuyun, h. 1, h. 2, Yerevan, 1962.
8. Hay qnnadatutyanyan patmutyuyun, h. 1, Yerevan, 1985.
9. Hermet Aleramo, Ratti di Dezio Paola Koni, Hayeri Venetike. Tasnvets dar patmutyanyan yev araspeli mijov, Yerevan, 2000.
10. Leo, Rusahay grakanutyanyan patmutyuyun, Venetik, 1904.
11. Manvelyan L., Rusahay grakanutyanyan patmutyuyun, h. A., Aleqsandrapol, 1909.
12. Nalbandyan Mik., Yerkeri liakatar zhogh. vets hatorov, h. 1-4, Yerevan, 1979-1983.
13. Shtikyan S., Alishani gegharvestakan steghdzagordzutyune, Yerevan, 1967.
14. Shtikyan S., Ghevond Alishani hayrenasirakan poezian, Yerevan, 1959.
15. Tamrazyan Hr., Yerker, h. A., Yerevan, 2006.
16. Terteryan A., Hay klasikner, Yerevan, 1944.
17. Varujan D., Yerkeri liakatar zhogh., Yerevan, h. 3, 1987.
18. Yeremyan H. S., Kensagrutyun H. Alishani, Venetik, 1902.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Որձոնթնի ԽՈՍՔ ՊԱՊԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ Տ. ԼԵՒՈՆ ԱՐՔ. ԶԷՔԻԵԱՆԻ Հ. ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՐԿՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՈԹԻԻ	000 9
ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀ, ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՌԱԴԻԿ ՍԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՈՂՁՈՒՑՆԻ ԽՈՍՔԸ	13
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԵՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՈԿՏՈՐ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ ՈՂՁՈՒՑՆԻ ԽՈՍՔԸ	15
Հ. ՄԵՐՈՒՎՐԴ. ԶԱՄՈՒՐԼԵԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ ԿՐՕՆԱԻՈՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	17
Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ	
ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱ	21
ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ	29
ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ	42
ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ՂԵՎՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԻՇԱՆԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ	56
ՄԱՆԵԱ (ԷՌՆԱ) ՇԻՐԻՆՅԱՆ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՄԵԻ ԼԵՌԱՆ ՎԱՆՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	70
ՄԻՐԱՆՈՒՇ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԱԼԻՇԱՆԻ ՊԱՏՄԱՀԱՅԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՀԱՅՐՈՒՆԻ» ՀԱՏՈՐՈՒՄ	82
ՆԱՌԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ	101
ԱՐՔՄԵՆԻԿ ԿԻԿՈՂՈՍՅԱՆ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Հ. ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ	

ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ	113
ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՈՐՊԵՍ «ԲԱԶՄԱՎԵՊԻ» ԽՄԲԱԳԻՐ	118
Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ	
5-րդ Դ. ԵՐԿՈՒ ԵՇԱՆԱՎՈՐ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂ- ԾԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	126
ԱԶԱՏ ԵՂԻՍՋԱՐՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱ- ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	136
ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ ԶՈՒԼՈՒՄՅԱՆ	
Հ. ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌՈՄԱՆՏԻՉՄԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ	143
ԱԼԲԵՐՏ ՄԱԿԱՐՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ. ՄԱՐԴԸ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ	154
ՀԵՐԻՔՆԱԶ ՈՐՄԿԱՆՅԱՆ	
Հ.Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ԵՎ ԽՐԻՍՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ՝ ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՒՅՄԻՆ ԵՎ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՈՂԲԻՆ ԵՎԻՐՎԱԾ ՉԱՓԱԾՈ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ- ՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ	179
ԼՈՒՍԻՆԵ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ԲԱԺԻՆՔ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ» ՊՈԵՄԸ ԵՎ «ՏԵՂԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	202
ՆՈՒՆԵ ՄԿՐՏՉՅԱՆ	
ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏԵՍԻԼՔԸ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՑ» ԳՈՐԾՈՒՄ	211
ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ	
Հ. ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ԸՆԴ ԵՂԵԻՆԵԱԻ ՅԱՄԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲԱՅԱ- ՎԱՅՐԻ. ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ» ԵՐԿԻ ՆԵՐՏԵՔՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱ- ՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ԵՇԱՆ-ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ-ԱԼՅՈՒ- ՋԻԱ-ՏԵՔՍ	224
ԼՈՒՍԻՆԷ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆՑ	
ԱՐՈՒԵՍ ԳՐԱԲԱՐ ՔԵՐԹՈՒԹԵԱՆ ԱԼԻՇԱՆԻ	239

Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՀԱԶՈՐԴՈՂ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ	
ՀԱՅԲ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ	260
ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ	271
ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ	
«ԱՄԵՆՈՒՄ ԱԼ Է ՄԵԾ ՎԱՐՊԵՏՆ ՈՒ ՆԱՀԱՊԵՏՆ՝ ՀԱՅԲ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ» (Եղիա Տեմիրճիպաշյանը Ղեռնդ Ալիշանի մասին)	290
ՎԱԶԳԵՆ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՄԲ	306
ՍՈՒՐԷՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ	
ԱԼԻՇԱՆԸ՝ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ	319
ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ, ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ-ԽՐԻՍՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ. ՀՈՒՇԱՅԻՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ ...	327
ԱՌԴԱ ՄԱՐԱՆՋՅԱՆ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ՊԼՊՈՒԼՆ ԱՎԱՐԱՅՐԻ» ՊՈԵՄԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱԿՈՒՆՔԸ ԵՎ ՀԵՏԱԳԱ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԻՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ..	340
ՆԱԻՐԱ ԲԱԼԱՅԱՆ	
Հ.Ղ. ԱԼԻՇԱՆԸ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՄԲ	361
ՔՐԻՍՏԻՆԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ	
ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ. ԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	370
ԱՆԻ ՂԱԶԱՐՅԱՆ	
«ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐԻ» ԵՎ «ՀԱՅԴՈՒԿԻ ԵՐԳԵՐԻ» ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ	384
ՔՆԱՐԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ	
ՀԱՅԲ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԳՐԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՄ	391
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԸ	
ԱՐՄԵՆՈՒԶԻ ԴՐՈՍՏ-ԱԲԳԱՐՅԱՆ	
ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	400

ՈՒՄԱ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ «ԱՐԵՎԵԼԷ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ» ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՈՒՆԸ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻ- ՇԱՆԻ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	406
ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՑԱՆ ԲԱՅՐՈՆԸ ԵՎ ԱԼԻՇԱՆԸ	419
ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԲԵՋԱՆՅԱՆ Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՕՍԻԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ	433
ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱՅՐՑԱՆ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՆ ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒ ԵՎ ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ	455
ԼՈՒԻԶԱ ԳԱՍՊԱՐՑԱՆ Ղ. ԱԼԻՇԱՆԸ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ. «ՀԱՅՈՑ ԵՐԳՔ ՌԱՄԿԱԿԱՆՔ»-Ի ԱՆԳԼԵ- ՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՉ	468
Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԴԻՅԱՇԽԱՐՀԸ	
ՄԱԹԵՆԻԿ ԱՎԷՏԻՍՅԱՆ ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԻՅԱՐԱՆՆ՝ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱ- ՆԻ, ԵՎ ԱՐԱՏՏԱԿԱՆ ԴԻՅԱՐԱՆԸ	477
ՀԱՅՐԻՑԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԴԻՏԱԿԵՏՈՒՄ	495
Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ԳԵՂԱՐՎԵՏՍԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ	
ԱՆՆԱ ԱՄԱՏՐՑԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ՊԼՊՈՒԼՆ ԱԻԱՐԱՅՐԻ» ՊՈԵՄԻ ԵՐԱ- ԺԸՇՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ	508
ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔԱՄԱԼՅԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ԿԵՐՊԱՐՎԵՏՍՈՒՄ	519
ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «Ի ԼԵԻՈՆ ՈՐԴԻ ՀԵԹՄՈՅ Ա» ԵՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	526

ԴԵՎՐԻԿՑԱՆ ՇՈՂԱԿԱԹ	
ԴԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏՈՐՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱԹԵՐԹԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ	550
ԴԱՎԻԹ ԶԵՐԹՄԵՆՁՅԱՆ	
Հ. ԴԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԸ «ԲԱԶՄԱՎԵՊԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ	565
ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ	
Հ. ԴԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐԸ ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԱԺԸՇՏՈՒԹՅԱՆԸ	572
Հ. Դ. ԱԼԻՇԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ	
ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ	
ԱԼԻՇԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՇԵՐՏԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	608
ՎԱԶԳԵՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՍՅԱՆ	
ԴԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՄՏՔԻ ԵՐԵՔ ՊԱՀ (Լեզվագետ. դիցաբան, բառագետ)	615
ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ	
ԲՈՒՍԱՆՈՒՆԵՐԸ Դ. ԱԼԻՇԱՆԻ «ԱՅՐԱՐԱՏ. ԲՆԱՇԽԱՐՀ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	625

Հ. ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ – 200

Հորեյանական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու

Համակարգչային էջադրումը՝ Վերա Պապյանի

Հրատ. պատվեր №

Ստորագրված է տպագրության՝ 2022թ.:

Չափսը՝ 70x100^{1/16}, ծավալը՝ 40,5 տպ.մամուլ:

Տպաքանակը՝ օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24